

ORTADOĞU'DA BATI YAYILMACILIĞI VE CEMALEDDİN AFGANİ'NİN İSLAMI REFERANS ALAN UYUMCU-BATICI ROLÜ

Ufuk Özcan

Özet: Cemaleddin Afgani, İslam dünyasının Batılı güçler tarafından denetim altına alındığı XIX. yüzyılda öne çıkan bir İslam düşünürü ve eylemcisidir. Batılı güçler, İslam dünyasında nüfuz ve denetimlerini kurup pekiştirmek için birtakım stratejiler geliştirmişlerdir. Müslüman diyarlar da kilise öncülüğündeki misyonerlik faaliyetinden başarılı bir sonuç alınmayacağı açıktı. Bu nedenle yerli yöneticilerden (sözgelişi Mısır hidivi, İran şahı), Batı eğitilmiş münevver tabakadan, yüksek sınıflardan (Hindistan'da kast rejimi), ulemadan (özellikle İngiliz güdümlü Vahhabi hareketi, bazı İranlı mollalar ve el-Ezher taifesi) vb. yararlanma yoluna gittiler. Bu makalede Cemaleddin Afgani öncelikle çelişkili eylemleri ve karanlık kişiliği çerçevesinde ele alınmakta ve onun İslam dünyasında oynadığı modernleşmeci rol sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cemaleddin Afgani, İslamda reform, modernleşme, İran, İngiliz siyaseti

The Western Expansionism in the Middle-East and Cemaleddin Afgani's Conformist-Westernist Role That Takes Islam as a Reference

Abstract: Cemaleddin Afgani was an Islam philosopher and activist that became prominent in XIXth. century when the Islamic world was taken under control by Western forces. Western forces developed several strategies to establish and reinforce their authority and control in the Islamic world. In the Muslim lands it was obvious not to get a successful result from the missionary activities led by the church. For this reason, they sought a way to get use of the local administrators (such as khedive of Egypt, shah of Iran), Western educated intellectual class, higher ranks (the Caste system in India), ulema (especially British controlled Wahhabi movement, some Iranian mullahs and Al-Azhar group) etc. In this article firstly, Cemaleddin Afgani is discussed in the context of his inconsistent actions and the role of modernisation he played in Islamic world is questioned.

Keywords: Cemaleddin Afgani, reformation in Islam, modernization, Persia, England's politics

İslam dünyası iki yüz yılı aşkın süredir kesintisiz bir şekilde Batı denetimi ve hegemenliği altındadır. Batı'nın XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonlarına kadar olan dönemde Yeni Dünya ve Okyanusya ada toplumlarına yönelen sömürgeci ilgisi XIX. yüzyılda "yeniden" Ortadoğu'ya, İslam dünyasına yönelmiştir. "Yeniden" diyoruz, çünkü keşifler çağından önceki yüzyıllarda da geleneksel Doğu coğrafyası (özellikle de Anadolu, Mısır, Mezopotamya) çeşitli kereleler Batı müdahalelerine konu olmuştur. Ancak Yakın Doğu'da, yüzlerce yıl boyunca Batı'nın bu yöndeki girişimlerinin önünü kesen, kesintiye uğratan önemli bir güç vardır. Bu güç, tartışmasız bir biçimde, uygarlıklar coğrafyasının mihriverinde, toplumlar arası ilişkilerin düğümlendiği üç kıtanın merkezinde kilit

bir mevki tutan ve dünya-tarihsel önemde bir rol oynayan Osmanlı'dır.¹ 1800'lü yılların ortalarına gelindiğinde, Batı-dışı dünyanın büyük bir bölümü sömürgeci Batı'nın hükmü altına girmiş bulunuyordu. Eski dünyada ise, Hindistan'dan sonra Mısır, Afganistan, Çin, ve İran'ın, Afrika kıtasında bütün kıyı bölgelerin ve Orta Asya'nın sömürgeleştirilmesi için girişimler sürmekteydi. Yüzyıl sona ererken Batı'nın açık sömürgesi haline gelmemiş yegane alan olarak sadece Osmanlı coğrafyası kalmıştı. XIX. yüzyıl, sömürgeleştirme rekabeti dolayısıyla Batı için Doğu Sorunu'nun şiddetlendiği bir yüzyıldır. Doğu Sorunu'nun kilit maddesini ise Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi konusu oluşturuyordu. Rus çarının "hasta adam" olarak nitelediği Osmanlı'nın akıbeti sorunu, bütün Batılı güçlerin -birbirine rakip ve alternatif olarak geliştirilmiş olsa bile- yayılmacı stratejilerinin merkezinde yer alıyordu.

Batılı güçler, İslam dünyasında nüfuz ve denetim kurmak için, Yeni Dünya'da hayata geçirdiklerinden daha farklı stratejiler geliştirmek zorundaydılar. Müslüman diyarlarda kilise öncülüğündeki misyonerlik faaliyetinden başarılı bir sonuç alınmayacağı açıktı. Bu nedenle yerli yöneticilerden (sözgeçisi Mısır hidivi, İran şahı), Batı eğitilmiş münevver tabakadan, yüksek sınıflardan (Hindistan'da kast rejimi), ulemadan (özellikle İngiliz güdümlü Vahhabi hareketi, bazı İranlı mollalar ve el-Ezher taifesi) vb. yararlanma yoluna gittiler. Doğu Sorunu'na kendi çıkarları uyarınca çözüm getirme inisiyatifini elinde tutmak isteyen Batılı güçler arasında giderek kızışan rekabet, sözünü ettiğimiz kadroların bağlandıkları Batılı ülkenin bölgesel çıkarlarına göre kendi içlerinde ayrışmasına yol açacak; önceleri yenilikçi aydınlar ile otokrat yöneticiler arasında başlayan uyuşmazlıklar daha sonra farklı Batıcı kadrolar arasında da görülecektir. Bu durum Müslüman ülkelerde siyasi istikrarsızlığın ve çözülme emarelerinin artışıyla tezahür etmektedir.

Ortadoğu'da Batılı güçlerin uyguladıkları nüfuz politikalarının bir sonucu da, sömürgeleştirilmiş çevre Müslüman ülkelerinde yönetici ve sivil kadroların Osmanlı karşıtlığı yörüngesine girmiş olmalarıdır. Bu çerçevede Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile başlayan süreç, Cemaleddin Afgani gibi gayri-resmi figürlerin de aktif siyasete eklenmesiyle daha karmaşık bir hal almıştır. İngilizlerin desteklediği Vahhabiler, İslam ülkelerine pozitivizm ve far-masonluk gibi akımları sokan aydınlar, İslamiyet'i yeniden yorumlayarak ona Lutheryen bir ruh kazandırmak isteyen ulema vb. daha önceki dönemde olma-

¹ Batı'nın Yakın Doğu'ya nüfuz etmesine beş yüz yılı aşan süreyle en büyük engeli Osmanlı'nın oluşturması, kimi çevrelerde Batı yayılmacılığının oluşum ve gelişiminin XVI. yüzyılda başlayan bir süreç olduğu yanlış izlenimine yol açmıştır. Aslında Batı yayılmacılığının kökleri Antikçağa kadar geri gitmektedir ve Ortaçağ'da da sürmüştür.

dığı kadar geniş bir varlık ve etkinlik kazanmışlardır. Modern bir siyasal hareket ve düşünce akımı olan pan-İslamizmin doğuşu bu koşullar altında, Batı etkisiyle gerçekleşmiştir. Başka deyişle pan-İslamizm, bir Müslüman uyanış hareketi olmaktan ziyade, Doğu coğrafyasını paylaşmaya yönelik kimi Batılı devletlerin yedeğinde, farklı ellerde kimi zaman Osmanlı hilafetine, kimi zaman da İngiliz, Alman veya Rus yayılcılığına karşı konumlandırılmış bir siyasal hareket olma niteliğini taşımaktadır. Bu niteliğiyle, saf ve homojen bir akım olarak değerlendirilmemesi gerekir. Örneğin büyük bir pan-İslamist öncü olarak tanıtılan Cemaleddin Afgani'nin rolü ile Alman yanlısı pan-İslamist uygulamalarıyla dikkat çeken II. Abdülhamit'in rolü arasında nitelikçe önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Afgani ve benzerlerinin İslam ülkelerinde oynadığı rolün daima Osmanlı politikalarına uyumsuz ve karşıt bir doğrultu izlediğini belirtmeliyiz. Aşağıda, Afgani'nin yaşamöyküsünden hareketle, İslam birliği düşüncesinin parlak bir siması olarak tanıtılan bu kişinin Doğu toplumları açısından oynadığı olumsuz rolü değerlendirmeye ve bu değerlendirmeden hareketle bugünün gelişmeleri açısından bazı sonuçlar çıkarmaya çalışacağız.

Yaşamöyküsüne geçmeden önce sorulması gereken ilk soru, Afgani'nin İslam dünyasındaki konumunun nasıl tanımlanacağıdır. Afgani'yi dini bir lider olarak mı, yoksa politik bir lider olarak mı göreceğiz? Yoksa bu iki özelliği birden şahsında somutlaştıran modernist bir elit olarak mı? Ardından, Afgani'nin, Batı sömürgeciliğinin denetimi altında bulunan, özellikle İngiliz, Fransız ve Rus nüfuz politikalarının hüküm sürdüğü çeşitli İslam ülkelerinde yaptıklarının anlamı neydi sorusu geliyor. İslam birliği adına söylediklerinin dayanakları nelerdir ve geliştirdiği argümanlar Batı dünya egemenliğine ne ölçüde bir karşı kutup oluşturmaktadır? Bütün bu sorular, Afgani'nin düşünce ve eylemlerini sorgulama ve yerli yerine oturtma hedefimizi aydınlatıyor. Şimdilik, Afgani'yi modernist bir İslam reformatörü olarak ele alıp değerlendiren genelgeçer yaklaşımın -yanlışlamamakla birlikte- yetersizliğine dikkat çekmekle yetinelim. Çünkü İslam'da reformculuk belirlemesi, XIX. yüzyıldan bu yana, Mehmet Akif'ten Ahmet Ağaoğlu'na, Said Halim Paşa'dan Ziya Gökalp'e kadar öne çıkan birçok düşünür için ortak bir paydayı gösterse bile, Afgani'nin özel ve ayrıksı konumunu belirlemek için yeterli değildir. Bu varsayımımızın dayanaklarını, daha çok, aşağıda ele alacağımız siyasal faaliyetlerinden ve kısmen de savladığı modernist görüşlerden çıkarabileceğiz.²

Cemaleddin Afgani (1838-1897), hayatı hakkında pek çok karanlık nokta ve birbirine tezat söylentiler bulunan bir kişidir. Ailesi, doğum yeri, yetişme-

² Çalışmamız, Afgani'nin İslam'a modernist yaklaşımının çeşitli boyutlarını kapsamlı bir biçimde tartışmayı amaçlamıyor.

si ve politik temaslarının mahiyeti hakkında çeşitli ve çelişik bilgiler bulunmaktadır.³ Bu durum, hayatının karanlık yönlerinin aydınlatılması açısından önemli bir güçlük oluşturmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu güçlük, biz-zat Afgani'nin, içine girdiği değişik çevrelere kendi yaşamı ve kimliği hakkında bilinçli olarak yanlış veya çelişkili bilgiler vermesinin bir sonucu olmalıdır. Şii ve Sünni çevrelerde algılanma tarzı ile Batılı çevrelerde algılanma tarzı farklıdır. Bu kayganlık, Afgani'nin sadece "binbirsurat" karakterinden değil, hedeflerinin değişkenliğinden ve kurduğu karanlık siyasal ilişkileri gizleme ihtiyacından da kaynaklanıyor olabilir. Buna "obskürantizm" adını veriyoruz ki, karmaşık bir ruh haliyle dışlaşır. Afgani, kimliği etrafında esrarengiz bir hâle örtme gereğini duymuştur. Bunun nedenlerini uzun boylu tartışacak değiliz, ancak şu kadarını belirtelim ki, kimliğini örtme ihtiyacının iki temel saiki olmalıdır: Birincisi, Müslüman dünyasının bütün mezheplerine hitap etme ve her birine "dost" görünme kaygısı; ikincisi, asıl çapraşık amaçlarını onlardan gizleme niyeti. Dolayısıyla onun yaşamı hakkında yazanların verdikleri bilgileri mutlaka bir eleştiri süzgecinden geçirmek, en azından şüphayle karşılamak gereklidir.

Afgani ilk eğitimini, Afganistan'da yaşadığı dönemde, bir İslam alimi olan babası Safdar'dan aldı. Ailesi hareketliydi, sürekli değişik ülkelerde ikamet ediyorlardı. Afgani'nin çocukluğunda tanık olduğu bu yerleşik olmayan yaşam tarzı onun bütün yaşamı ve bilinci üzerinde derinden etkili olmuş olmalıdır. Daha çocuk denebilecek yaşlarda ailesiyle birlikte Kazvin'den Tahran'a geçen Afgani, burada tanınmış bir Şii kelâmcısı tarafından eğitilmiştir. Daha sonra, yine önemli Şii din merkezleri olan Irak'ın Kerbela ve Necef şehirlerine giden Afgani, burada uzun bir süre Şeyh Murtaza el Ensari'nin yanında bulundu. Dini eğitimi Şiilik doğrultusunda şekilleniyordu. Ancak Afgani belli bir ülkede yerleşerek, mevcut birikimlerinden ömrü boyunca salt kendi adına yararlanacak karakterde bir insan değildi. Yeni coğrafyalarda bambaşka tecrübelerle karşılaşmak, farklı insanlarla tanışmak, yeni bilgilerle donanmak istiyordu. Irak'tan sonra geçtiği ülke Hindistan oldu. İngiliz egemenliği altında olan bu ülkede pozitif bilimlerle ve Batı literatürüyle tanıştı, muhtemelen İngiliz dilini öğrendi. İslam'da reform ihtiyacı fikri ilk kez bu dönemde zihninde belirginleşmeye başladı. 1857'de hac amacıyla çıktığı seyahat olmadık serüvenlere kapı ara-

³ Bir dönem "İstanbulî" lakabıyla kendisini tanıtan Seyyid Cemaleddin, daha sonra bundan vazgeçerek "Afgani" lakabını kullanmıştır. Genelde Afgani adıyla tanınmasına karşılık, bazı araştırmacılara göre Afgan kökenli değil, İranlıdır. Ancak bu konuda daha çok öne çıkan görüş, Afgani'nin Kâbil yakınlarındaki bir kasabaya bağlı Esedabad köyünde doğduğunu kabul eder. Türk kökenli veya Türkçe konuşan bir aileye mensup olduğunu iddia eden araştırmacılar da vardır.

ladı. Mısır, Yemen, Türkiye, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi birçok ülkeyi dolayarak Afganistan'a geri döndü. 1863'te Afgan hükümdarı Dost Muhammed Han'ın ölümü onun için olumlu bir fırsat ve mevki yarattı: İktidara geçen Muhammed Azam'ın hizmetine girerek başvezir tayin edildi. Ancak İngilizlerin entrikaları sonucu Muhammed Azam'ın iktidardan düşürülmesi Afgani'nin de siyasal kariyerini olumsuz yönde etkiledi. Belki de Afgani'de ilk defa İngiliz karşıtlığı fikrinin uyanışı bu yüzdendir. Afganistan'da tutunamayan Afgani Hindistan'a geçti (1869) ve burada İngiliz aleyhtarı faaliyetlerde bulunmaya başladı. Durumu fark eden İngilizler onu derhal Hindistan'dan uzaklaştırdılar. Afgani buradan, İngiliz nüfuzu altında olan bir başka ülkeye, Mısır'a doğru yola çıktı. 1870 yılı başlarında kısa bir süreyle bulunduğu Mısır'da, modernist İslamcı hareketin önemli bir başka siması olan Muhammed Abduh ile tanıştı. İkisi arasında daha sonra verimli bir hoca-öğrenci ve dostluk ilişkisi gelişecekti. Mısır'da fazla vakit geçirmeyen Afgani, İslam dünyası için son derece önemli bir merkez olan İstanbul'a hareket etti. İstanbul, gerek hilafet merkezi olarak, gerekse II. Abdülhamit'in İngiliz karşıtı pan-İslamist politikalarını temsil eden siyasal bir merkez olması itibariyle, Afgani'nin amaçlarını gerçekleştirmesine son derece uygun gördüğü bir şehirdi. İlk başta şehirde sıcak bir şekilde karşılandı. Meclis-i Kebir-i Maarif'e üye tayin edildi ve halka açık konferanslar verdi. Ancak kısa süre sonra çeşitli siyasi çevrelerin şüphelerini üzerine çekti. Aslında bu, Şii öğretisiyle yetişmiş biri için beklenen bir durumdu. Yönetim üzerinde de etkili olamayan Afgani İstanbul'dan kendi isteğiyle ayrıldı ve tekrar Kahire'ye geçti (1871). Bu kez Mısır'da daha uzun süre kalacak ve yerli aydınlar üzerinde derinden etkili olacaktı. Ayrıca bu dönemde Hidiv İsmail Paşa'ya karşı muhalefette bulunması yönetim çevrelerinde hoşnutsuzluk yaratmıştır. Mısır'da ikamet ettiği sekizinci yılın sonunda, muhalif siyasal tavırları dolayısıyla, İngilizlerin de telkiniyle Mısır'dan uzaklaştırılmış olduğu öne sürülmekle birlikte, zorunlu ikamet etmek üzere Hindistan'a gönderilmiş olması şüpheli bir durumdur. İngiliz-karşıtı olduğu ileri sürülen etkili bir muhalifin İngilizlerin sevkiyle Hindistan'a gönderilmesi tuhaf ve anlaşılmaz görünmektedir. Eğer bu olayın içyüzü doğru ise, İngilizlerin Afgani'yi ya denetim altında bulundurmaya ya da ondan yararlanmak düşüncesiyle hareket ettikleri yargısına ulaşmamız mümkündür. Afgani'nin Mısır yılları, üyesi olduğu mason localarındaki faaliyetleri, İslam'ın modernleştirilmesi yönünde yürüttüğü tartışmalar ve birtakım yayınlarla sona ermiştir. Mısır'da bulunduğu yıllarda yetiştirdiği en önemli öğrencisi Muhammed Abduh'tur. Modernist İslamcılık denince ilk akla gelen kişilerden biri olan Abduh'un bir özelliğine Niyazi Berkes dikkat çekmektedir: "Mısır'da İngiliz yönetiminin yerleşmesi üzerine Batı karşıtlığından vazgeçmiş, hem İngiliz yönetimi hem de Hi-

divlik sarayı çevrelerinde saygılı bir yer tutmuştu.”⁴ Afgani arkasında, sömürge olmaktan kurtulamayan, siyaseti, zihniyeti, emekgücü ve ekonomisi itibarıyla Avrupa’ya göbeğinden bağlı ve bundan kurtulmak için en ufak bir ümidi olmayan bir ülke bırakarak Hindistan’a gitmiştir. Bundan sonraki faaliyetleri daha da ilgi çekici özellikler göstermektedir.

1879-1882 arasında Hindistan’ın Haydarabad şehrine yerleşen Afgani, üç yıl süren bu zorunlu ikamet devrinde *Dehrîliğe Reddiye* (Er-Redd ‘ale’ d-Dehriyyîn) başlıklı bir kitap yazar (1879). Dehrîlik, ateizmin İslam literatüründeki karşılığıdır ve anlamca “zındıklık” sözcülüğüyle eşittir. İslam dünyasında dehriye cereyanı, Aydınlanma filozoflarının savunduğu gibi “doğa yasası” fikrine, maddenin ve zamanın sonsuzluğu ilkesine dayanmaktadır. Dehrîler, İslami terminolojide “maddiyyûn”, “muattıla” ve “zenâdika” terimleriyle de anılmaktadır. Afgani kitabında pozitivizme, ateizme ve laiklik düşüncesine de sert eleştiriler yönelmektedir. Niyazi Berkes’e kulak verecek olursak, “hayatı boyunca çeşitli karışık işlere giren, birçok Doğu ve Batı ülkelerinde birbirini tutmaz şeylerle uğraşan bu zatı bugün İslam ülkelerinin birçok okumuşları bir fikir kahramanı yapıp çıkardılar. Yazmaktan çok lakırdı eden bu zatın elimizde tek bir eseri var. Fransızca çevirisinde adı: *Materyalizmin Reddi*. Bu kitaba göre, dünyada iki kuvvet var: Biri iman, öteki düşün. Toplumları tutan imandır, yıkan da felsefe. Felsefe de materyalizm demek. İmanı olmayan her düşün ona göre materyalizmdir. Zaten kitabının asıl adı *Materyalizmin Reddi* değil, *Dehrîliğin Reddi’* dir. Dehrîlik dediği de laik düşün; daha kabacası zındıklık. Müslümanları yıkan şey, eski Grek atomistlerinden Darwin’e ve Marx’a kadar zındıklıktan başka bir şey olmayan düşündür.”⁵ Şu var ki, Afgani’nin Batı kaynaklı pozitivizm, materyalizm, laiklik ve rasyonalizm düşüncesine yönelttiği bu öncü eleştiriler daha sonra birçok düşünürü ilham kaynağı oluşturmuştur. Buna karşılık, spiritüalist, teist veya maneviyatçı yaklaşımda olan Müslüman aydınların, görüşlerini Batı’daki benzer akımlardan argümanlar getirerek gerekçelendirdikleri de unutulmamalıdır. Aranırsa, her iki ana yaklaşımın derin izlerine çağdaş Türk düşüncesinde de rastlanabilir. Afgani’den ya da Batılı çağdaşlarından etkilenen bazı Osmanlı aydınlarının II. Meşrutiyet öncesi dönemden başlayarak materyalizme yönelik reddiyeler yazdıkları bilinmektedir. Gerçekten de Afgani, çeşitli düzeylerde Mehmet Akif Ersoy, Said Halim Paşa, Babanzade Ahmet Naim, Said Nursi gibi İslamcı düşünürler ve *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü’r-Reşad*, hatta *Türk Yurdu* gibi dergiler üzerinde etkili olmuştur. Bazı görüşleri, özellikle İslam’da reform gerekliliği düşüncesi Ahmet Ağaoğlu gibi milliyetçi ve laik aydınlara da cazip gelmiştir.

⁴ Berkes, Niyazi, *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, Bilgi Yay., İstanbul, 1975, s. 233.

⁵ Berkes, a.g.e., s. 70.

Afgani'nin Hindistan'da zorunlu ikamete tabi tutulduğu bu dönemde Mısır'da başlayan Urabi Paşa isyanı, ülkedeki denetimlerini yitirmek istemeyen İngilizlerin telaşlanmasına yol açmıştır. Bu isyanı desteklemeleri için Hint Müslümanları arasında propaganda yapmaktan sorumlu gördükleri Afgani'yi gözetim altına aldılar. İngilizler, söz konusu isyan bastırıldıktan sonra, Afgani'ye beş yıl süreyle herhangi bir İslam ülkesine ayak basmaması kaydıyla ülkeden çıkış izni verdiler. Bunun üzerine Afgani Batılı başkentlere yönelir. Önce İngiltere'ye, ardından Fransa'ya geçer. İngiltere'de resmi makamlarla ne tür temaslarda bulunduğu konusunda yeterince bilgi sahibi değiliz, ancak yayıncılık faaliyetini sürdürmüştür. 1883-1884 yılları arasında Paris'tedir. Burada İngiliz aleyhtarları faaliyetler içinde bulunduğu söylenir. O yıllarda Fransa ile İngiltere arasında sömürge paylaşımı konusundaki güç dengeleri araştırılırsa Afgani'nin faaliyetleri de belirli bir anlam kazanacaktır. Batı egemenliğine karşı İslam dünyasının birliğine ne ölçüde hizmet ettiği ancak böylece anlaşılabilir.

Paris yılları, Afgani'nin entelektüel yönden oldukça verimli olduğu bir dönemdir. Paris'teki en önemli çalışması, Beyrut'ta sürgünde bulunan Muhammed Abduh'u Paris'e davet ederek onunla birlikte *El-Urvetü'l-Vuska* dergisini çıkartmasıydı.⁶ Müslüman Doğu ülkelerinin sömürgecilerden kurtulması ve hilafetin canlandırılması yolunda fikirler yaymayı amaçlayan derginin ilk sayısı 13 Mart 1884 tarihini taşıyordu. Dergi, on sekiz sayı yayımlandıktan sonra, yaymaya çalıştığı fikirleri kendi çıkarlarına aykırı bulan İngilizlerin girişimiyle kapandı. Bunun dışında Afgani, İslamiyet'in bilimsel düşünceye ve toplumsal ilerlemeye engel olduğuna deliller getiren Fransız tarihçi ve filozof Ernest Renan'la polemige girdi; Renan'ın tezlerini boşa çıkaran argümanlar getirmeye çalıştı.⁷

Fransa sonrası dönemde Afgani siyasal yaklaşımına yeni açılımlar getirmiş görünmektedir. 1885'te Paris'ten hareketle Doğu seyahatine çıktığı sırada, bazı İngiliz yetkilileri ve Sir W.S. Blunt'la birlikte Abdülhamit'in pan-İslamist hilafet politikalarına karşı birtakım tasarılar içinde oldukları belirtilmektedir.⁸

⁶ Danişmaz, Ahmet, "Cemaleddin Afgani", *Köprü*, Sayı: 72, Güz 2000, s. 153.

⁷ Bilindiği gibi, hemen hemen aynı yıllarda, Renan'ın İslamiyet'e karşı bu önyargılı ve saldırgan tavrına eleştiriler getiren kişi, Namık Kemal olmuştu. *Renan Müdafaaamesi* adlı eseri İslamiyet'i Renan'ın şarkiyatçı tezlerine karşı savunma refleksiyle kaleme alınmıştır. Namık Kemal şöyle demektedir: "Engizisyonun kötülüklerini tenkit ede ede, her fenalığı dine bağlayan ve her dini aynı meziyette vehmeden bir münkir. Üstelik ele aldığı konuyu hiç de bilmemektedir. Nasıl olur, denilebilir, bir Şark dilleri mütehassısı, bir akademi azası İslam'ı nasıl bilmez? Bilmez, Avrupalı Şark'ı bilmez."

⁸ Keddie, Nikki R., *An Islamic Response to Imperialism, Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani"*, University of California Press, 1983, s. 26-27. Bir İngiliz aristokrat ve entelektüel olan "Wilfred Scawen Blunt'ın 'Müslüman Papalık' fikrine dayalı pan-İslam pro-

Bu, açıkça, Abdülhamit'in meşru hilafet makamını gölgeleyecek bir tasarıdır ve İstanbul dışında yeni bir halife (özellikle belirtelim, "Arap kökenli bir halife") seçimini içermektedir. Afgani'nin Osmanlı karşıtı her türlü emperyalist projeye sıcak baktığı anlaşılmaktadır.

Afgani, 1886 yılında Güney İran'da bir liman kenti olan Buşehr'e ulaştı ve burada birkaç ay kaldı. İran'a geçmeden önce Rusya'ya gitmeyi planlıyordu, çünkü önde gelen bir Rus yayıncı olan Katkov tarafından Paris'ten Rusya'ya davet edilmişti. Ancak aynı sırada İran şahından aldığı davet ona daha cazip gelmişti. Buşehr'den Tahran'a geçti ve şahla siyasi nitelikte görüşmeler yaptı. Afgani'nin İran'da hemen birtakım reformlar yapılması ve İngiltere'ye karşı bir dış politika izlenmesi gerekliliğini savunan görüşleri, hem İngiltere'yi hem de Rusya'yı gücendirmekten çekinen Nasıreddin Şah tarafından hiç de makbul karşılanmadı. Şah, Afgani'nin ülkeyi terk etmesini istiyordu. Bunun üzerine Afgani, İngiliz karşıtı görüşlerine dayanak bulmak amacıyla Rusya'ya gitti (1887).

Afgani'nin Rusya Müslümanları arasında ajitatif-politik nitelikte herhangi bir faaliyet göstermezken Hint ve İran Müslümanlarıyla yakından ilgilenmesi dikkat çekicidir. Şüphesiz Afgani'nin Rusya Müslümanlarına pan-İslamizm noktasından yaklaşması Rus makamlarının tepkisini çekecektir. Zaten Afgani de Rusya'da yerel Müslüman ahali arasında propagandif nitelikte faaliyette bulunmamış, Rus resmi makamlarını kendi anti-İngiliz görüşleri doğrultusunda etkilemeye çalışmakla yetinmiştir. Afgani St.-Petersburg'da, Rusya doğumlu bir Müslüman lider olan Abdürreşid İbrahim'le de görüşmüştür. Abdürreşid İbrahim, onun fikirlerini olağanüstü etkileyici bulmuştur. Afgani başka ulema temsilcileriyle de görüşmüştür. İslam hukukuyla ilgili bir soruyu, fıkıhla alay ederek cevaplamıştır. Fıkıh sorunlarıyla uğraşmaya devam ettikleri sürece Rusya Müslümanlarının çelişkiler fırtınası içinde boğulacaklarını iddia etmiştir.⁹ Afgani, Rusya Müslümanlarının Çarlık yönetimi altındaki statü ve konumlarında köklü bir değişmeyi önermemektedir. Adeta, mevcut statünün devamında yarar görmektedir. Rusya Müslümanları için bağımsız bir gelişmeyi ve hareketi öngörmemektedir. Bu nedenle, Rusya'da kaldığı iki yıl boyunca -diğer ülkelerde karşılaştığı güçlüklerin aksi-

jesi, İngiliz emperyal siyaseti doğrultusunda hem teorik hem pratik siyasi faaliyetle Osmanlı'yı yıkacak Arap hilafeti projesini gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Siyasi-dünyevi yetkiden arındırılmış, İslam dünyası üzerinde ruhani otorite kullanacak bir Arap halife fikri dönemin entelektüel muhitlerinde çokça rağbet gördü." Bkz. <http://www.ozgundurus.com/Haber/Dunuce-Analiz/12092011/Wilfred-Scawen-Blunt.php>. Bu bilgiler ışığında Afgani'nin pan-İslamcı rolü daha bir vuzuha kavuşmaktadır.

⁹ Bkz. Keddie, *a.g.e.*, s. 304.

ne- resmi makamların herhangi bir güçlüğüyle karşılaşmamıştır. Bu durum, Afgani'nin Rusya hesabına faaliyet gösterdiği konusunda akla gelen ilk şüpheli noktalardan biridir. Onun Hint Müslümanları arasındaki İngiltere karşıtı propaganda faaliyeti de Rusya'nın dış politikasıyla birebir örtüşmektedir. Dünya politikasında İngiliz-Rus rekabetinin şiddetlendiği bir dönemde Afgani'nin Rus yayımcı çıkarlarına uyumlu faaliyet gösterdiğini tahmin etmek güç olmayacaktır. İngilizler tarafından Hindistan'dan apar topar çıkarılmasının nedenini bu noktada aramak doğru olacaktır. Şunu da belirtmeliyiz ki, Afgani'nin İran'daki faaliyetleri de Rus dış politikası faktörüyle birlikte anlam kazanmaktadır. Afgani Rus gazetelerine, İran Şahı Nasıreddin'e karşı düşmanlığı artırıcı nitelikte makaleler yazmıştır. Bu dönemde Rusya'nın, İngiliz dünya egemenliğini sarsmak amacıyla İran'da nüfuzunu geliştirmeye yöneldiği ve bu ülkeyi Hindistan'a ulaşmak için stratejik bir basamak olarak gördüğü bilinmektedir.

Afgani'nin İran'daki doğrudan faaliyeti 1886-1890 yılları arasında oldukça artmıştı. Bu etki, Tütün Rejisi'ne (Mayıs 1890-Ocak 1892) karşı ayaklanmada ve Nasıreddin Şah'ın, kendi taraftarlarından biri olan Mirza Rıza tarafından öldürülmesinde başlıca faktördü. İran'da İngiltere'ye karşı gerçekleşen Tütün Protestosu ve Afgani'nin bu protestoda oynadığı rol Rusya'nın Ortadoğu politikasına uygun bir doğrultuda gelişmiştir. Olayların başlangıcı, 1890'da İran yönetiminin bir İngiliz şirketine İran'da yetişen bütün tütünün kullanımı, alım-satımı, ihracatı üzerinde bir imtiyaz vermesidir. Bu imtiyazın iptaline ilişkin olarak İran'da 1891'de ulemanın önderliği ve halkın kitlesel katılımı ile büyük bir protesto gerçekleşti. Her ne kadar bu başarılı tütün direnişinde Afgani'nin rolü sınırlı olsa da, o, hem hükümete karşı etkin muhalefetin geliştirilmesinde, hem de ülkedeki dinsel ve radikal liderler arasında bir ittifakın kurulmasında rol oynamıştır.

Afgani 1887-89 yıllarında Rusya'da kaldı. Burada bütün çabasını Rus hükümetini, İngiltere'ye karşı savaş açmak üzere etkilemek üzerinde yoğunlaştırdı. Afgani bu faaliyetlerini ve Rusya'nın İngiltere'ye karşı konulanmasını, İngiliz yönetimine karşı Müslüman ve Hintliler'in direnişini harekete geçirmenin bir aracı olarak görüyordu. Bu durum, Afgani'nin, Ortadoğu'da İngiliz-Rus rekabetinde açıkça Rusya'nın çıkarlarını gözettiğini göstermektedir. Afgani, Paris'te tanıştığı bir dostu, Katkov'un daveti üzerine Rusya'ya gelmişti. Önde gelen bir Rus gazete yöneticisi ve çarın yakın dostu olan Katkov, onu hükümet temsilcileriyle tanıştırmayı vaat etmişti. Ancak bu sırada Katkov'un ölümü üzerine tasarısını gerçekleştirmek üzere St.-Petersburg'a yalnız başına gitmek zorunda kaldı. Afgani'nin Rusya yılları oldukça karanlık temaslar içinde geçmiş görünüyor. Burada kaldığı süre boyunca bazı önemli hükümet temsilcileriyle görüşmeyi başar-

dı. Bunlar arasında Holy Synod'un (Kutsal Kilise Meclisi) temsilcilerinden biri de bulunuyordu. Ayrıca Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Şubesi Başkanı Zinoviev'le görüşmelerde bulunmuştur. Afgani Zinoviev'i, Rusya'nın İngiltere'ye karşı savaş açması yönündeki tasarılarına ikna etmek için çırpınmıştır. Dikkat çekici olan nokta, Afgani'nin bu görüşmeleri herhangi bir İslam devleti adına, resmi bir sıfatla yapmamış olmasıdır. Ruslar, Afgani'yi, Ortadoğu'da İngiltere'ye baş ağrısı olacak bir kişilik olarak görüyorlar ve onu İngiltere'ye karşı kullanılabilir bir koz olarak değerlendirebileceklerini düşünüyorlardı. Rusya için meselenin esası, Hindistan'daki İngiliz egemenliğini sarsmak ve Rus nüfuzunu güney Asya'ya doğru genişletmekti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde İngiltere ve Rusya Asya'da kendi üstünlüklerini kurma mücadelesi vermişlerdi. Her iki ülke de son derece geniş bir Müslüman nüfusa sahip emperyal güçlerdi ve Asya nüfusunun önemli bir bölümünü kontrol etmekteydiler. Çarlık Rusyası İngiltere'nin Asya'daki en ciddi rakibi durumundaydı. Bölgesel egemenlik kurma girişimleri, Rusya'nın özellikle İran'da (Hint yolu üzerinde) yayılma eğilimi iki ülke arasında amansız bir rekabet ortamı yaratmıştı. İşte bu koşullar altında İngiltere, Rusya'nın İran'daki nüfuzunun olağanüstü gelişmesini engellemek için her fırsatta İran'ın içişlerine müdahale etmeye çalışıyordu. İran, Hindistan'daki İngiliz çıkarlarının korunması açısından son derece önemli bir ülkediydi.¹⁰

Rusya'da bulunduğu dönemde Afgani Hindistan'da bir ayaklanma ortamı yaratmak için Rusya ile İngiltere'nin bir savaşa girmesini desteklemek istiyordu. Fakat Osmanlılarla henüz bir savaştan çıkmış olan ve mali güçlükler içinde bulunan Ruslar, yeni bir savaş için hazırlıklı değillerdi. Afgani bu kez yeniden Zinoviev'le (Rus Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Asya İşleri Dairesi başkanı) görüştü. Ancak Zinoviev Afgani'nin tasarılarına sıcak bakmıyordu. Bunun üzerine Afgani bizzat çarla resmi bir görüşme talebinde bulundu. Çünkü o biliyordu ki, bu sorun Rusya'nın Hindistan çıkarlarına uygundu. Ancak çar sadece gizli olarak görüşmeye istekliydi, resmi görüşmeyi kabul etmiyordu. Afgani bir süre sonra, tasarılarının Rusya'da gerçekleşeceği umudunu yitirdi.¹¹ Afgani'nin Rus gazetelerinde makalelerinin ve biyografisinin yayınlanmış olmasını kendisine gösterilen ilginin belirtisi saymak gerekir.

Afgani Rusya'da kaldığı süre içinde Rusya ile İngiltere'yi karşı karşıya getirmeyi amaçlayan çeşitli girişimlerde bulundu, bu girişimleri nihayetinde

¹⁰ Bkz. Keddie, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹¹ Keddie, *a.g.e.*, s. 293.

başarısız olsa bile, Rusya'daki Müslümanların Kur'an-ı Kerim basma izni gibi bazı haklar elde etmesinde etkili oldu. Çar tarafından tehlikeli bulunduğu için 1889'da Rusya'dan sınır dışı edilen Afgani, Almanya'ya gitti. Bu ülkeyi seçmesini hiç de rastlantı olarak görmemek gerekir. Çünkü İslam dünyasında Rusya'dan sonra İngiltere'ye karşı strateji üreten en önemli güç Almanya'dır. Afgani Münih'te bir sergide Nasıreddin Şah'la karşılaştı ve yeniden İran'a davet edildi. Aldığı bu davet üzerine tekrar İran'a giden Afgani, şahın danışmanı olarak siyasal bir rol oynamaya çalıştı, ancak reform düşüncelerinde ısrar edince tekrar sapkınlıkla suçlandı. Şahın kendisiyle ilgili birtakım kuşku vardı. Afgani'nin şahı karşı açıkça muhalefete başlaması üzerine 1890'da sınır dışı edildi. İran dışına sürüldükten sonra, başta Mirza Hasan Şirazi olmak üzere ulemaya gönderdiği mektuplarla tütün ayaklanmasının hazırlayıcısı oldu. İran'da onun görüşlerini benimseyen gruplar *İttihad-ı İslam* adlı gizli bir örgüt kurarak ve kimi zaman terör eylemlerine de başvurarak varlıklarını uzun süre devam ettirdiler. İran ve İslam dünyasında meydana gelen bütün radikal İslam örgütlenmelerinde bu grubun büyük etkisi oldu. Bu hareket ilk ciddi eylemini Şah Nasıreddin'e karşı 1 Mayıs 1896 yılında düzenlediği suikastla gerçekleştirdi. Çeşitli kaynaklarda, bu olayda, o sırada İstanbul'da son yıllarını geçirmekte olan Afgani'nin de teşvik edici bir rolü olduğu belirtilmektedir.

1891-1892 yılları arasında Afgani bu kez Londra'da sahneye çıkmıştır. Önemli bir Afgani biyografisinin sahibi, Keddie, Afgani'nin buradan yürüttüğü propagandayla İran'daki tütün direnişinin son evresini ve onu izleyen muhalefet hareketini etkileyebildiğini belirtmektedir. Burada yayımladığı *Ziyai'l-Hafikîn* dergisi aracılığıyla İran halkını meşruti reformlar konusunda aydınlatmaya çalışmıştır. İngiliz yetkililerin Afgani'nin bu faaliyetlerine izin vermeleri birkaç açıdan düşündürücüdür, çünkü söz konusu ayaklanma İngiltere'nin İran'daki ekonomik varlığını sarsacak bir gelişmedir. Ancak, gerçekte Afgani İngiltere'nin İran'daki çıkarlarını riske sokacak bir faaliyet yürütmemektedir. Tam tersine bu dönemde İran'daki İngiliz müdahalesini memnuniyetle karşıladığını ifade etmektedir.¹² Rusya'ya karşı zafiyet içinde bulunan İran şahının yıpranması ve İran'da meşruti bir rejim arayışı en çok İngilizlerin işine gelecektir. İngilizler bu yolla İran'ı denetleyebileceklerini düşünmektedirler. İran ulemasının ve halkının şah yönetimine karşı güvenini sarsıcı yayınlar yapmakta ve İngiltere'de şah rejimine karşı duyguları destekleyici faaliyetler içinde bulunmaktadır. Ayrıca Afgani'nin, Londra'da bulunduğu bu dönemde Rusya'yla bağlarını kopardığı ve hatta Avrupa'da canlı tutulan anti-Rus kampanyayı destek-

¹² Bkz. Keddie, *a.g.e.*, s. 361.

lediği düşünülebilir. O, İslam dünyası karşısında Rusya'nın İngiltere'den daha tehlikeli potansiyellere sahip bir güç olduğu görüşündeydi. Rus tehlikesini bertaraf etmek için de İngiliz-İslam yakınlaşmasına önem atfediyordu. Bu yaklaşımı bilindiğinden, İngiliz makamları tarafından Osmanlı padişahıyla Mısır sorununu görüşmek üzere gönderilecek olan bir heyet için onun ismi de önerilmekteydi.¹³ Bu, Afgani'nin sık sık görüş değiştirdiğini göstermesi açısından gerçekten de önemli bir noktadır.

Afgani Londra'da, Ermeni kökenli ve Batı eğitilmiş İranlı bir reformcu olan Malcom Han'la da temaslarda bulunmuştur. Bu kişi otokratik İran hükümetine karşı saldırılarıyla tanınıyordu. Kimliği hakkında bilgiler, Afgani'nin İran'da oynadığı rolü de aydınlatacak niteliktedir. Malcom Han, Batı yanlısı bir meşrutî rejimin önde gelen savunucularından biridir. Fransa'da öğrenim gördükten sonra Londra'ya gidip yerleşmiş, daha sonra İran'a dönerek çeşitli devlet görevlerine getirilmiş ve reform girişimlerine yön vermeye çalışmıştır. Meşrutîyet hareketi içerisinde Malcom Han ve Mirza Yusuf Han Tebrizî'den daha etkili olan kişi Cemaleddin Afgani'dir. İran'da ilk Farmason örgütlenmesini kuran kişilerden biri olan Malcom Han, bizzat İngiltere tarafından himaye ve finanse edilmiş, bazen Müslüman ve bazen de Hıristiyan bir çehreye bürünerek öne çıkmaya çalışmıştır. Bahailik öğretisi aracılığıyla İslamiyet'e Protestanlık benzeri bir hüviyet kazandırılmasına, böylece Müslümanların Batı yayılmacılığına karşı etkisiz, dirençsiz kılınmasına çalışan bir kişidir.¹⁴

Doğu Sorunu'nun oldukça hararetlendiği kritik bir dönemde Rusya, İran ve İngiltere arasında mekik dokuyan Afgani İran'da İngiliz-Rus rekabetinin gelişim sürecinde rol oynayan etkili bir aracı olarak görülebilir. Ancak kendi isteğiyle, davet üzerine veya zorunlu ikamet üzere gittiği her ülkeden kovulması, kendisinden konjonktürel dengeler içinde yararlanılmak istenildiğini göstermektedir. Bu tür geçici görevleri haricinde "persona non grata" muamelesi görmüştür.

Afgani'nin en son ve bilebildiğimiz kadarıyla ikinci kez gittiği yer, Osmanlı başkenti olmuştur (1892). İstanbul'a gidişi, Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'in daveti üzerinedir. Afgani, kişisel konumu ve emniyeti açısından bazı güvenceler aldıktan sonra bu öneriyi kabul etti.¹⁵ Burada kendisine bir ev ve maaş tahsis edildi. Bir görüşe göre, II. Abdülhamid Afgani'yi pan-İslamizm propagandası için bir alet olarak kullanmayı düşünmüştür. Ancak ona hiçbir konuda hiçbir zaman güven duymadığı görüşü daha akla yakındır. Gerçekten de

¹³ Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939*, London, 1970, s. 110-111.

¹⁴ Karadeniz, Yılmaz, "II. Meşrutîyetin Ön Denemesi: İran Meşrutîyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilgi*, Sayı: 47, Güz 2008, s. 196, 198, 206 vd.

¹⁵ Keddie, *An Islamic Response to Imperialism...*, s. 29.

Afgani, hilafet merkezi olan İstanbul'daki bu ikinci ikameti sırasında bile bozguncu faaliyetlerinden vazgeçmemiştir. Mısır Hidivi Abbas Hilmi ve kendisinin İranlı takipçisi Mirza Rıza ile gizli görüşmelerini sürdürmüştür. Hidiv ile yaptığı gizli bir görüşmenin konusunun, bir Arap hilafetinin kurulması olduğu belirtilmektedir. Afgani, 1896'da İran şahı Nasıreddin'in öldürülmesinden sonra, bu cinayette parmağı olduğu şüphesiyle Nişantaşı'nda bir konakta göz hapsinde tutulacaktır. Cemalettin Afgani 9 Mart 1897'de İstanbul'da vefat etti ve Nişantaşı'ndaki Şeyhler Mezarlığı'na defnedildi.¹⁶

Sonuç

Cemaleddin Afgani, XIX. yüzyılda Ortadoğu'da Batı yayılcılığına karşı, Müslümanların birliğini tesis etmek isteyen, bu amaçla neredeyse bütün İslam ülkelerini dolaşarak bu düşüncesinin gerçekleşmesine çalışmış, modern İslami harekete öncülük etmiş bir aktivist, pan-İslamist hareketin kurucusu olan bir düşünür olarak tanıtılmaktadır. Ancak bu görüş, çeşitli açılardan, özellikle de eylemlerinin sonuçları itibarıyla temelsiz kalmaktadır. Oldukça hareketli bir yaşam süren Afgani, Afganistan, Hindistan, İran, Osmanlı Türkiyesi, Mısır, Fransa, Rusya, İran ve İngiltere'de çeşitli siyasal etkinliklerin içinde yer almış, faaliyet ve görüşleri dolayısıyla bu ülkelerin pek çoğundan sınır dışı edilmiştir. Buna karşılık, düşünceleri ve karanlıkta kalmış eylemleri en geniş boyutlarıyla bilinmediği halde, değişik İslami çevrelerde tezatlı şekillerde ilgi çeken bir düşünür ve eylem adamı olma özelliğini korumaktadır. Ancak onun bütün bu yaşamöyküsünde karşımıza, Osmanlı'ya karşıt ama konjonktürel olarak emperyalist güçlere, Ruslara, Fransızlara, İngilizlere hizmet eden bir tipoloji çıkmaktadır. Böyle bir tipoloji, Afgani'nin İslam'ı birleştirme ve emperyalizme karşı koyma hedefine bağlı olduğundan kuşku duymamıza neden olmaktadır. Onun eylemlerinin, İslam birliği siyaseti aracılığıyla Müslüman dünyayı birleştirmek bir yana, tam tersine fiilen ayrıştırmaya ve böylece Batılı güçlerin nüfuz politikalarına hizmet ettiği yönünde güçlü ipuçları vardır. Bu yarımımızın daha da netleşmesi için Afgani'nin İslam'ın modernleşmesi yönündeki görüş ve önerilerinin bütün cepheleriyle ele alınması gereklidir.

İslam dünyası iki yüz yıldır Batı'nın tasallutu altındadır. Bugün de bu durum değişmiş değildir. Hatta geçmiştekinden daha vahim bir durum söz konusudur. İslamiyet'in çağa uygun yeniden yorumlanması adına onun temel değerlerinin içini boşaltan manipülatif düşünce ve eylemler had safhada görülmektedir. Batılı güçler de bu yöndeki gelişmeleri işbirlikçi "yerli" kadrolar ara-

¹⁶ http://tr.wikipedia.org/wiki/Cemaleddin_Afgani

cılığıyla her fırsatta teşvik etmektedir. Geçmişte, Soğuk Savaş döneminde anti-komünizm stratejileri çerçevesinde kullandıkları İslami güçler bugün doğrudan doğruya Batı'nın bölgesel ve ulusal çapta müdahalelerinin en önemli operasyonel unsurunu oluşturmaktadırlar. Günümüzde İslamiyet ile teslimiyet kavramları arasındaki bağı mevcut Batı dünya düzeni lehine kuran "ılımlı" İslami anlayış, Batı'ya karşı tamamen uyumcu-teslimiyetçi bir görüntü sergilemesine karşılık, İslam dünyasının gerçek sorunlarına karşı Selahaddin Eyyubilerin kararlılığını gösteremediği gibi, kendisi mevcut sorunların kaynağını oluşturmaktadır. Cemaleddin Afgani benzeri kişilerin İslam dünyasında bugün de sürmekte olan ayrışma, kargaşa, bozgun ve çöküntü ortamından sorumlulukları üstüne ciddi biçimde düşünülmelidir.

"Cemalettin yerini ve çağını bulamamış bir hareket adamı, bir makyavelist." "Sakson köleleri boyunlarında bir tasma taşırlarmış; efendilerinin adları yazarmış bu tasmaya. Aydınlarımız da onlara benziyor, her biri bir şeyhin müridi..." Cemil Meriç

Kaynaklar

- Afgani, Cemaleddin, Muhammed Abduh, *El-Urvetu'l-Vuska* (1884), *Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, Çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987.
- Afgani, Cemaleddin, "Tefsircinin Tefsiri", (Çev. Q. Mürşidli), *Felsefe ve Sosyal-Siyasi Elmler*, No: 2, Bakü, 2010.
- Alperen, Abdullah, *Çağımız İslâm Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye'deki Etkileri*, Danışman: Prof. Dr. Ünver Günay, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998.
- Berkes, Niyazi, *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, Bilgi Yay., İstanbul, 1975.
- Danışmaz, Ahmet, "Cemaleddin Afgani", *Köprü*, Sayı: 72, Güz 2000.
- Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme 1839-1939*, Lotus Yay., Ankara, 2008.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939*, London, 1970.
- Karadeniz, Yılmaz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilig*, Sayı: 47, Güz 2008.
- Keddie, Nikki R., *An Islamic Response to Imperialism, Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani"*, University of California Press, 1983.
- Kurbanov, Şamil, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Sönmez, Mustafa, "İslâm Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgânî ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, 2002.